

ש. י. עגנון - אחרון הקלסיקאים העבריים?

מאת גרשם שלום

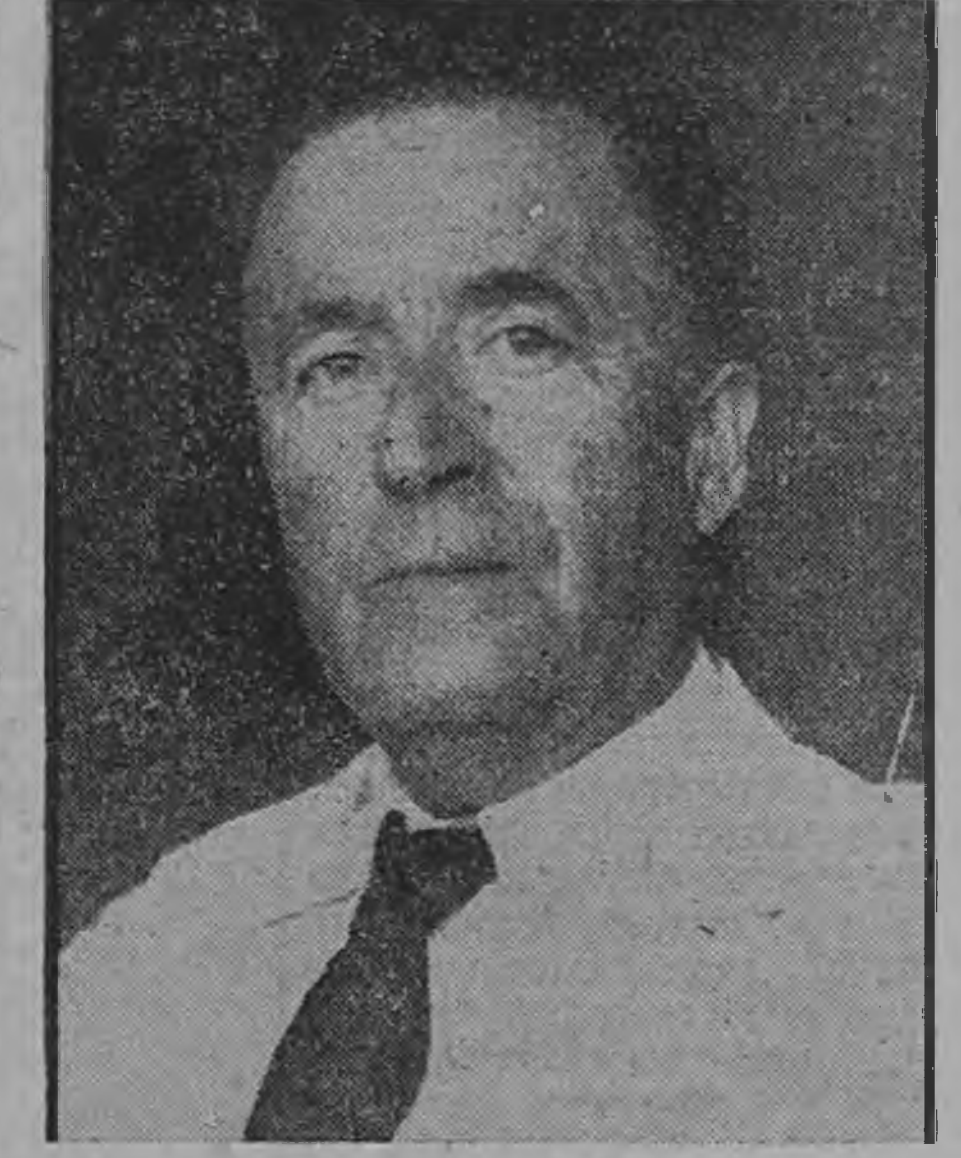
עברית וספרות עברית

כדי להבין את גאונותו של מספר עברי כיון עגנון כש. י. עגנון נצטרך לתת דעתנו תחילה על שבעה של הלשון העברית, לפני שחזרה והיתה שוב לאמצעי קומוניקציה יזרמלי, לשפתם של ילדים המשחקים ברחוב. לפני תקופת הדור הנוכחי גיוונה העברית ממקור אחר לגברי, היתה זו שפתה של מסורת הנית גדולה, וכמעט כל מה שנכתב בה קבל משמעות בהקשרה של אותה מסורת. ואין פירושו של דבר כי לגבי הקהילה היהודית בכללותה היתה השפה ענין שולי. גם אחרי שהעברית (ולמעשה אף הארמית, שהיתה מקורבת לעברית במידה כזאת שנצטיירה בתודעה היהודית כמין אחות צעירה) חדלה כמעט לשמש כשפה מדוברת, עדיין החיקה במעמדה כשפה כתובה, ותפסה כל אותן מאות שנים, מקום מרכזי בחינוך ובלימודי התנ"ך, התלמוד וכל הכתובים הקשורים בהם. העברית אף לא הפכה לשפה שבני העליות המצומצמת מתגדרים בה, לפי שרקה לליטות. ידועה מספקת בשפה, נדרשה מכל אחד ואחד; לימוד התנ"ך והתלמוד לא הנה מוגבל בשום אופן אלא המתעדים לכהן כרבנים או כדיונים. בארצות שבהן היו החיים היהודיים, הרחיים והאינטלקטואליים, חיוניים במיוחד — כפולין, איטליה וטורקיה — היתה העברית אמצעי יצירתי וביטוי חיי הרוח של חלק ניכר מהגנבים בעדה. אמת היא כי נעדרה מכה אותה לחלוטית הנמנעת בשפה כאשר גישה משמעות ומדברות בה והעדר זה הוא אמנם משמעותי, אולם עושר מדהים היה אף במה שנתר, לבד מאותם הפירושים שנעזרו לבנייהם ושחברו בניב העממי. נכתבו כמעט כל החיבורים הספרותיים — לרונות, שירה ואפילו פארודיות — בעברית. בחיבורים אלו נעשה שימוש באסוציאציות תכופות ותלמודיות עד קצה גבול היכולת ורבו בהם השימושים החריפים והמפתיעים, או שינויי גרסה משעשעים, בסקוים ישנים. תכופות היתה השכלתו של יורו נמדת לא רק בשליטתו בתנ"ך ובתלמוד, אלא בשנינות ובחריפות

חור עגנון מאירופה, להשתקע בארץ ישראל לצמיתות; יבוא אולי יום שבו תהיה העברית לכלי הבעתו של גאון ספרותי חדש, אולם אז תהיה כבר שונה במהותה, באמצעיה ובכותנות הכמוסים בה, מאותה לשון עברית שצורותיה ומקצביה הונצחו בפרוזה של עגנון. עגנון, בחיטו המפוסח והמחודד לגבי הצורה, נחמד בבירור מן הסילוני הזה שהעברית הניתק משלשלת המסורת. גם לו חלק בתחיית העברית, אולם הוא עבר עליה בתוך מוכרה המסורת ובאמצעות הצורות הגדולות המוסות בה. מליון שורה ספר בעל-כישורו עליא, צלחה בידו הצורה שאף אליה, אולם נידון הוא כאמור, להיות הסופר הגדול האחרון במדיום הזה. שהרי התוצאה הבולטת לעין ביותר של תחיית העברית כלשון טבעית היתה, שהמילים השילו את כובד המשא של משמעות הלואי ההיסטוריות, שנצטברו במשך שלושת אלפי שנים של ספרות מוקדשת. המילים העבריות קנו בתולדות חדשה; ניתן עתה לצקת אותן בדפוסי הקשרים חדשים, שאין ריחהקדושה הישן והמכבד. לעתים, נודף מהם.

זהו למונן הדבר שניסו לעשות הסופרים העבריים בשני הדורות האחרונים. אך משההיסטוריה, סופר רוב אלה שהים בעצמותיהם, בא על אישורו גם בעיצומה של המרד. מבחינה זאת הרי הסופרים בני דורנו — שהתנ"ך כבר אינו ספר קדוש בשבילם, אלא מסכת האגדה הלאומית, וסיפורת ימי הביניים והסיפורת הרבנית הם בשבילם בבחינת ספר התקום בשבעה חוממות — מצבם מאושר מזה של עגנון ובני דורו. בני דורו הם להאבק עם המילים בתוך הקשר רגשי חדש לגברי וברגת חופש שלא היתה כמותה קודם לכן. נכון אמנם שהם ניצבים נוכח סכנות הלידה מחדש, שאינן יסולות באימתן בשום פנים מסכנות הלידה. אין איש יכול לנבא מה תרומה המערבולת הפרועה הזאת, מבחינת הסיפורת, בינתיים, לפחות, לא נשמע בלתי אם הגיימים. חלק ניכר מיצירתו של עגנון הופיע בזמן אחד עם נסינות

המישים שנה, יכול אני להעיד כי בראייתו של עצמו נתחללו שינויים גדולים במשך השנים, ומסופק אני אם יכול איוה פירוש מתאם (הארמניסטי) אחד למוד אותו במידת הצדק. כאשר הכרתיו לראשונה לא היה מה שקורין יהודי שומר מצוות, אך אפילו באותה

תקופה עורך את הרושם שהוא נושא מסורת רוחנית גדולה, ולהיפך, בשנותיו האחרונות, כשהיה ליהודי שומר מצוות, עורך עדיין את הרושם של אדם בעל חרות אינטלקטואלית שלמה ובעל הרך-מחשבה בלתי אורתודוכסי לחלוטין.

דבר זה מתאשר בתולדות חייו. עגנון החל לכתוב בנעוריו, לפני למעלה מששים שנה. הוא גדל בכר צ'אץ, בגליציה המזרחית (שהיא עכשיו אוקראינה המערבית), קהילה ותיקה ומבוססת, שמתה לא יותר משמונה אלפים יהודים ועם זאת שימשה מרכז של למדנות. מוצאו ממשפחת למדנים מתנגדים, שמתה גם כמה חסידים. ילדותו שיקפה שני עולמות אלה — החסידות והמתנגדות — שהיו ביחד את פניה של הדתיות היהודית בגליציה של המאה ה-19. לבד מן החינוך התלמודי המסורתי, לא קיבל שום השכלה כמעט.

שנות התבגרות עברו עליו בישיבה המקומית שהתאפרה בספרייה עברית מצוינת. הוא היה לקורא נלהב והסר-הבהנה בספרים אלה, שהלחיבו את דמיונו, ועוד בנעוריו התחיל לכתוב להם הערות ופירושים. אך באותה עת התחיל להכיר גם ספרות ושייכים בסגנון ההשכלה. גליציה היתה באותה תקופה אחד ממרכזי הספרות העברית החדשה ושמועם של סופרים יצא לגדולים בסגנון עברי עזונו נער — הצטרף עגנון לשורות הציונים.

למדן — או מספר

תחילת הקריירה הספרותית של עגנון היתה, בשנת 1904, בעיתונים העבריים והאודיים המקומיים. שנעלמו מזה שנים רבות. ידו המבוגר ממנו, אליעזר כאיר ליפשיץ, שעגנון היה קשור אליו עד מותו של הראשון אמר לו אז, בלבוב: "עליך לגמול בדעתך מה אתה מתכוון להיות, למדן או מספר". עגנון הקדים את בחירתו. אולם האידש, שחינוחיה האנארכית הבלתי רגילה לא תאמה את חוש הצורה שלו די הצורך, איבדה במהרה את שלטונה עליו. ואחרי שנסע לארץ ישראל ב-1907, שוב לא חזר להשתמש בה ככלי ביטוי ספרותי.

מאבקהיו עם העברית, שהיא החומר וגם הצורה של השראתו, מצא את ביטויו באותם הישגים עילאיים ראשונים של גאונותו כמספר. אשר נתפרסמו בארץ-ישראל בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. רישומים של אלה היה מודי. סיפורו הראשון שנדפס בארץ-ישראל, סיפור לירי ונגה בשם "עגונות", מהווה עד היום דוגמה קלאסית של פרוזה עשירה-דמיון. אלה שניתנו כאון שובה לפרוזה עברית — והיו לא מעטים כאלה בארץ-ישראל באותם ימים — הכירו מיד, שכאל לפנייה תופעה חדשה לגמרי. שילום ששיריי כתב בי1913 על הספר הזה: "בשעת קריאתו עבר זרם חשמלי בקהל הקוראים".

שום סופר עברי לפניו לא העז לפתוח סיפור קצר בצטיטה ארוכה מתוך אחד הספרים הנשנים והנשכים ולהשתמש ביציטה זאת כבניעמיה חוזרת לאורך הסיפור כולו. תולדות הוצאתן לאור של יצירות עגנון באותן שנים היו עוד יותר פאראדוקסליות. שבעוננו של "הפועל הצעיר", קבוצה שהושפעה מאד מרעיונות סטולסטיאניים ו"נארוניקיים", הוציא לאור בהמשכים את ספרו הראשון של עגנון — "והיה העקוב למי-שור". סיפור זה מפתח את הנושא של אגנד ארזן, בסגנון חסידות מסורתית חבורה, ואם כי הספר כתוב לא בסגנון "ספרי יראים", הרי הוא כתוב בסגנון אהיו "ספרי יראים" ונתבים בו, אילו נתחברו בידי אהיו גדולים. יוסף חיים ברגר, אתאיסט מר שבע, שהיה הראשון להכיר בגאונותו הסיפורותית של עגנון, קיבץ אחת לאחת את פרוטותיו האחרונות, כדי להוציא את הסיפור בצורת ספר בשנת 1912. ביפו, האיש סידר את הסיפור לדפוס היה חסיד נלהב של רבי נחמן מברצלוב. ידוע הדבר כי שני אלה גם יחד נהגו הנאה עצומה מן הסיפור, ובכך הקדימו

יכולתו להשתמש במקוריה אלה גם למטרות חילוניות. הספרות העברית המודרנית, וביתוד זאת של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, היתה בנייה מלכתחילה על פאראדוקס — ניקתה כשפה שבסורתה דתית בעיקרה ואילו שאיפתה אל מטרות חילוניות מוצהרות. סופרים בעלי כשרון ניכר, ואחידים אף בעלי גאונות ממש, טרחו ועמלו בגבורה כדי להשיג את המאמורסוזה של העברית לשפה של סיפורת חילונית. בתחילת דרכה היתה סיפורת חדשה זאת מכוונת בעיקר לביקורת מצבה המאובן של המסורת היהודית ולעיון ביגורעוניה וליקוייה הסידיים הרבים של ההברה היהודית במזרח-אירופה. אולם לאחר זמן, וביחוד עם עלייתה של התנועה הציונית, נשתנה דרכה של תחיית הלשון העברית אל תכלית חיובית יותר. היים חדשים החלו לצמוח בארץ-ישראל הישנה והסיפורת העברית נועדה לשמש חוליה מקשרת בין החברה החדשה הזאת לבין החיים המתפוררים שבגולה. על כל נגודים השניים, אולם, אף נציגיה הבולטים של תחייה ספרותית זאת, לביאליק, טשרניחובסקי ושניאור, היו מוגבלים באמצעי הביטוי שברשותם. העברית ששולמה לשון המורשה הספרותית; למרות העובדה ששולמה הסופרים האלה בילו את שנותיהם המאוחרות בארץ-ישראל, לא היתה לעברית המדוברת של הדור החדש כל השפעה מעצבת על לשונם.

מקומו של עגנון

מקומו של עגנון הוא על פרשת דרכים בהתפתחותה של העברית המודרנית. מקום כזה פותח בפני הסופר הגאון את האפשרות להגיע לדרגה של קלסיקאי. בידו להיות יורשה של כוליות המסורת היהודית, ואף התודמנות לתת עיצוב אומנותי לחיי העם היהודי. הכפופים לשלטון המסורת והתנוונים עם זאת לפגיעת הכוחות ההיסטוריים שהביאו להתפוררותה. אם אכן גדול הוא — לא יהיה שני לו: הוא יהפוך לקלאסיקאי ראשון במעלה, אולם הוא יהיה אף האחרון במינו. מאחר שבילה את מרבית שנות יצירתו בארץ-ישראל, היתה עגנון עד להתפתחותה של העברית כלשון מדוברת. שתחילה דוברת מתוך החלטה עקרונית עליידי חבורה קטנה של אוטופיסטים, ולאחר מכן היתה בפהם של צעירים, הולכים ומתרבים, שגדלו בארץ-ישראל ואשר לא ידעו שפה אחרת. מודעות לשפה היתה בו לגבי תהליך זה, וידוע ידע כי יגולל הצורה שנתחולל בעברית כרוך היה בהסדר ניכר של צורה. כאשר עיצובה של השפה כבר אינו נעשה בראש וראשונה מתוך לימודי הקסטים ובאמצעות הדישה המודעת, אלא יותר ע"י תהליכים בלתי-מודעים, שבהם כוחה של מסורת הוא גורם מייני במקהל הטוב, או אז הוסכל השפה להיות מאושת ובטעה. אכן, אושה המאוש של העברית בתזמנו ניכר היה עוד לפני ארבעים שנה, כאשר

עגנון והמסורת הדתית

נסיה לבחון את מצבה של הסיפורת העברית במידה שהדבר נגע לעניין קבועת מקומה של יצירת עגנון בזמנו. אולם כדי להבין יצירה זאת נצטרך לעיין מבט גם על מהברה, משום ששניהם גם יחד חודתים הם, אם לא למעלה מזה. לא רב הפלא כי במשך ארבעים השנה האחרונות צמחה לפנות נירת של דברי פרשנות על משמעותם של כתבי עגנון, אשר הציגו קורות ראות מרחקות מאוד ואפילו מנגודת זו לזו. אחדים מן המפרשים אל הפליגו בפרשנותם וקראו בתוך עגנון מהרחורי לבס. מובן הוא כי הדברים המפורסמים כמתירות בכתבי עגנון מיינים פרשנותייתר שכזאת. פרושים אלה מתרכזים בקודר אחת: עמדתו של עגנון כלפי המסורת הנייסורית, או ליתר דיוק, הדתית, של היהדות. האם יש לאותו כדוכרה של מסורת זאת, שילח המביא את בשורתה ברמה גבוהה של עיצוב מונותי? או שמא עלינו לראות בו יותר את האמן המעולה, המשתמש במסורת כדי לבטא באמצעותה את כל מרכבות החיים של היהודי בזמנו, מבלי להציע כל תשובה קלה לשאלה הנשונה: לא מועדות פנינו? האם הנו מנן גדול של האמונה, כפי שמשי-תבחים בו האורתודוקסים? או שמא הינו מין גאון אקסטינסיאליסטי המראה את היקיות שבכל מאורי ואת מלאותו של הריק? ואולי הוא כמותו מלך מאורי שתלה בארטנו תמונות של אנשים לבנים, מצבי אידיאל, אשר הוא יודע היטב שלא יוכל להתגשם בתקופתו?

עגנון עצמו, עם כל כישרון-השיחה הרב שלו, נהג לקמץ בדברים בשאלות אלה. הוא לא אהב להתחייב. הוא ניסב את היצירות והותיר לקוראו להתמדד איתו ולמפרשיו — להתגודד ולרוב עליהן; הייתי אומר שהוא נהנה למדי מן המוחה הזאת. לאמיתו של דבר, אחרי שהכרתי את עגנון במשך

אשר לו, את עמדותיהם המוגדות של מעריצי עגנון בשנים שלאחר מכן. בעיני ברגר היה סיפור זה יצירה ראשונה של ספרות עברית חילונית, שבה הפכה המסורת לאמצעי-ביטוי אומנותי טהור, שאינו נגע בגורמים זרים, כגון ביקורת או אפולוגטיקה של החברה היהודית. בעיני הסדר, מאיר בראצלאבר, אדם בעל נשמה להורה, שהכרתיו שנים רבות, היתה הספר התגלשות אמיתית של תורת-החסידות ורוחה. בשנים המעצבות של שהותו הראשונה בארץ-ישראל, אפנס הש עגנון את עצמו כבן-בית בשני המחנות הללו. הוא התהלך בניתוחא בקרב חלוצי הע"י ליה השניה, שמשאלתם היתה להחיות את העם היהודי באמצעות דת העבודה הטולסטויאנית והתחדשות הלבבות ההומאניסטיות, יותר מאשר בדרך המהפכה הסוציאלית. הוא קיבל את הוונם הציוני כתקווה היחדה לעידוד היהודי, אם כי אותה ציונית נצטיירה בכתביו, לעתים קרובות למדי, בחיורו מלבט.

אולם באותה שעה עלה בידו קיים יחסים הדוקים גם עם נציגי היהדות הדתית. אין ספק שהיה הבדל בניתח התיחסותו לפ"ש שני המחנות. הוא זנת ביוצוין את עולם המסורת, לפי שהכירו בנעוריו, אך עדיין היה רווי ברוחו של עולם זה ושבוי בקסמיו. מנקודת מבטה של הציונות — הנדעה גדולה שנטלה על עצמה להולל המורה בחיי עולם המסורת — ראה היה כאילו חיים אלה והמייצגים אותם טובעים את עיצוב דמוי תם האמנותית. בוודאי שלא היתה בעולם הקסום של הישוב הישן, אלה המתיישרים שקדמו לציננות, מר שום בשורה לעגנון הצעיר באותן השנים, כמה שנוע החונו של על תחיית-העם היהודי. אולם עולם זה סיפק לו איצר בלים של טיפוסים ואירועים מופלאים ומשונים שיכלו לצמח רק מתוך האוירה הזאת. הי הדורות כמו עמדו מלכת, כאן, בתערובת מוזרה של אלמות והתפוררות. הפגישה הזאת היתה אחגר גדול לאמן הצעיר, שהכיר בעולם זה של ירושלים הישנה חלק שהיה מכוסה ושקוע גם בתוכו עצמו.

השנים בגרמניה

אחרי שספג את היתה של ארץ-ישראל היהודית, באותן שנים שלפני מלחמת העולם הראשונה ביקש עגנון להינתק לזמן מה משני המרכזים שקבעו עד אז את חייו — גליציה וארץ-ישראל: הוא היפס מקום להמשך התפתחותו ולגיבוש נסיונותיו האמנותיים. וכך נסע ב"1913 לגרמניה, לא היה בכוחותו להישאר בגרמניה יותר משנים אחדות, אולם המלחמה השיגה אותו שם ורק בשנת 1924 חזר להתישב בירושלים.

שנותיו של עגנון בגרמניה היו חשובות מאד ליצי-רתו. כאן פגש סוג חדש של יהודים, שהמיה אותה, למרות כל סקרנותו לגביהם, לא יכול היה לקשור עמם קשרים עמוקים כל שהם, כדוגמת הקשרים בהם נקשר, נאמר, עם בני גליציה. הוא הרגיש עצמו בגולה, אך בה בטעה היתה רוחו שלוח ופרושי. אך באותה עת התחיל להכיר גם ספרות ושייכים בסגנון ההשכלה. גליציה היתה באותה תקופה אחד ממרכזי הספרות העברית החדשה ושמועם של סופרים יצא לגדולים בסגנון עברי עזונו נער — הצטרף עגנון לשורות הציונים.

באותו זמן בא במגע הדוק גם עם הספרות האירוי פית. הוא היה קורא גדול של הפסון במיחה. נסייתו ההזקה לשלמות נעשתה בולטת למדי כבר באותה תקופה. הוא היה לכתב וחוזר וכותב את סיפוריו של שבע פעמים. הכונה שהפכה במשך הזמן לצרתי הצורה של המודל שלו, מפני שנוגה היה להכניס שינויים בכתביו, אפילו תוך כדי הגתתם. במשך השנים האלה הוא פורסם מעט יחסית, אולם הוא עבד ללא-חשך על ניוסחם מחדש של סיפורי הישנים וגם על חיבורים של ספרים חדשים, כמו לן חיבר כמות ניכרת של שירים ורומן אוטוביוגרפי ארוך, שבו עשה חיבור נפש ביקורתי של שנות נעוריו ושל התנועות הרעיוניות שעיצבו את דמותו. הפרק החיוני שגששטר והתפרסם מיצירה זאת מציינ תמונה מרה והרסנית של הציונות בגליציה בתקופת צעורי.

אמרתו הפרק היהודי, שכן בני1924 פרצה להקה בביתו של עגנון בבוטמברג (ליד פרנקפורט), ובה נשמדו כליל כל כתבי-היד והנעיונות של עגנון, יחד עם הספרייה העברית הנותרת שלו. אסון זה היתה נקודת-מיסנה בחייו של עגנון ואחריו עלום לא חזר לקדמותו. ובאמת, מי יעיו למוד את כוח השפעתה של מכה כזאת לאישיותו של אמן גדול? עגנון צויר ויח להתחיל מבראשית. הוא ייתר על כתיבת-השיר וכן לא ניסה מעולם לשחזר את הרוסן שלו שהלך לאיבוד. הוא אמר נושא לאשר אבד, וחזר והתחיל במה שהיה לו — דמיונו היוצר.

חדשים אחרים אחרי השריפה חזר עגנון לירושלים. הוא הרגיש קשר עמוק והולך, עד לבלי הינתק, לי עיר הזאת וקבל עליו אורח-חיים שמרני ומסורתי. במשך שנים וחמש השנים הבאות, חזר אל הגולה רק פעם אחת וזאת אחרי הלם נוסף — כאשר נבזז ביתו בתלפיות על ידי ערבים באפרונות שנת 1929. הפסם ניס לבקור קצר בעיר מולדתו בגליציה ולשהות ארוכה יותר, של שנה כמעט, בגרמניה, כדי לסיים את הכאתם לדפוס של ארבעת הכרכים הראשונים של כתביו המקובצים, אשר הכתתם נמשכה חמש שנים.

נסיעה זאת היתה פגישתו האחרונה עם אירופה ויהודי אירופה. היא הטביעה חותם עמוק בתודעתו והולידה את היסוד המתסיס, בכמה מכתביו המאוחרים החשובים ביותר. לאמיתו של דבר לא היה כבר צורך לצאת אל הגולה — הגולה החלה לבוא לארץ-ישראל, בגלים הולכים וגוברים של עליה. בשנים אלה קיבלה יצירתו ממדים נרחבים יותר.

פרק שני של משה זה, המתרחמת בידו מריזם ברנשטיין יבוא כשמיני הבא

ש"י עגנון - אחרון הקלסיקאים העבריים?

מאת גרשם שלום

הסיפור הראשון מספר על סופר-סתם שאשתו היתה "עצורה על בנים" וביקשה מבעלה להקדיש כתיבת ספר תורה. למען ינתן להם שם ושאירת בישראל". אולם לפני שגמלאה בקשתה, מתה בדמי "מיה ולא הניתה אחריה לא בן ולא בת". הסופר-סתם, שאומנותו מתוארת בשלל פרטים חכדיים וקבליים, כותב ספר תורה לזכר נשמת אשתו וכשהוא מגיע לסיום הספר הוא מת לתוך כדי ריקוד לכבוד התורה. כאשר אשתו מופיעה לפניו במראה אקסטטי-ארוטי, המעשה מסופר בל" כל שימוש באמצעים פסיכולוגיים ובכל זאת הוא נותן תמונה מלאה של המתח הדרמטי בחייו של רפאל סופר-סתם. זהו אחד הסיפורים של עגנון הערוכים בכגנון חגיגי, אתה מצפה כמעט לקרוא את הדברים מעל גבי קלף, מצויר באותיות המעוטרת שבהן כותבים סופר-סתם. כמו חי בזכרוני אותו ערב, כמועדן סיפורי ברבלי, כאביב שנת 1917, כאשר קרא עגנון סיפור זה מתוך כתיבה. יכול אני עדיין לשמוע את הנימה החדגונית המקוננת של קריאתו. שניגונה הזכיר את קריאת-ההפטר. בניגוד לצמצום-המלים המודגש של העמודים היו אלה, נמצא התיאור המפורט ב"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו". זהו סיפורם של שני חברים, שעל חיבתו נפל צילו המתאר והמתקד יותר ויותר של אחד, שראשיתו באמירה של קנטור שנמלטה מפיו של אחד מהם בלשון הלצה. חברו בלע את העלבון ושמר אותו בלבו עד שזה כרסם בשורשי-חייו. ככל שהיה ר" שלמה, זה שמפיו נפלטה ההערה המעליבה, דורש את טובתו ומבקש לפייסו, כן היתה שינתו של ר' פנחס גוברת, שניהם תלמידי חכמים גדולים. אך אין שלום ביניהם לא בעולם הזה ולא לעולם הבא. המעשה מסופר כתוך היגיון הנשלט בורותו ומתוך חדירה פסיכולוגית מופלאה, לקחו של הסיפור הוא שאורה של תורה אין בו כדי לחפם את הלב הקפוא. (שני תלמידי חכמים הדדו בעיר אחת ואין נוחין זה לזה בהלכה - אחד מת ואחד גולה" - סוטה, מ"ט ע"א). ואולם אמת מרה זאת אינה מוצגת באותו יצירה-הפלאוס, שכל סופר עברי קודם לעגנון היה מחדיר לתוך הסיפור, אלא מתוך אותה עמק-הבנה, שלחה עצומה והעדר כל פניות, שבזכותם סיפור זה הוא מן הגדולים ביותר שנכתבו אי-פעם בספרות העברית.

דברתי עד עתה על יצירילב האדם, שמקומם שמוך להם, כמובן, ביצירת-עגנון, חשיבותם של יצירילב היא מרכזית בכתבי עגנון, ואולם, מלבד כמה חריגים נדירים ורואיים לציון, ניכרת כתיבתו של עגנון באיפוק בלתי רגיל ובהעדר כל פאתוס או רוממות לשון. מספריו כמעט שאינם מרימים את קולם ובכל כתביו אין אף רמז קל להיסטריה אקסטרסיוניסטית. לעתים לרובות למדי הוא מתאר מצבים שרסונים-מתבקשת, לכאורה, התבטאות שכיזאת, אולם לעולם אין הוא זונח את הקול הדק והחרישי, שנעשה לסימו-ההיכר של כגנונו.

הפיכחון של לשון חז"ל

בענין האמור נסתייע עגנון, ללא ספק, בפיכחון הבקטי רגיל של לשון חז"ל, שהיתה לה השפעה עמוקה על דרך כתיבתו. סגנון זה אינו סובל שום השתכחות-רגש והאיפוק, ההמור שלו מקבל יתרון תוקף דו-קא במקומות שבהם עוסק עגנון בסיטואציות הסעונות מתח רגשי גבוה.

דבר זה נכון במיוחד לגבי סיפורי החסידים. זוהי צורה סיפורית, שבה הצגת השפעת המיסטיקה על החיים היהודיים, גרמה למעט לכל סופר עברי אחר להיגרר אל הסנטימנטליות, אך עגנון עצמו, המושרש עמוקות בסגנון הענייני של ספרות הקבלה, מצא דרך אחרת להיענות לאתגר הזה. אין זכר אצל עגנון לאותה סנטימנטליות צורמת, המאפינת את סיפורי-החסידים של ל. ל. פרץ. גם בתיאורי עולם החסידים נוהג עגנון בשובה ונחת, תחום הפלאי שזור בתוך הממשותף הערומה, יתרה מזה, הוא מהווה חלק ממנה. לא הקדושים ותווית התפשוטת-הגשמיות שלהם הם נרשאי התעניינותו של עגנון - אלה מופיעים כמעט רק בצייטנות ובסיפורים מפי אחרים - אלא האדם הקטן, אבר מגופה של העדה החסידית, אשר בעיניו החיים על כל צדדיהם, הם ממשיים לגמרי ורוויי-כסתרונ, במידה שווה.

הקרקע שעליה דורך היהודי הדתי אינה יציבה ביותר. כוחות אפלים אורבים בכל פינה וכתב-הקוסמים של ההלכה מספיק בקושי לעצור בעדה. די בקטנה קלה לפרוץ בקצעים בקרקע הזאת ואז כל אדם - אפילו הוא בתוך תחום-ההלכה וכל שכן זה שמחוצה לו - נופל ביד" הרוחות הרעות, שאולי אין הן אלא ספיקותיו ומבוכותיו. עגנון, שייחד תשומת-לב מרובה לצד זה של החוויה האנושית, אינו מתחייב לגבי סיבה האמיתית של זירת-האירועים המשוורים האלה. סיפוריו על חיותיות האלה, המסופרים מתוך ראייה חדרת ביותר ובפשטות ריאליסטית, מקובצים ב"ספר המעשיים" שלו. זהו קובץ שעורר מחלוקת רבה. מפני זיקתו הגלויה-לעין לסיפורי קפקא (*).

רבים רואים סיפורים אלו כמנוגדים בתכלית ליצירת אחרות של עגנון, שבהן מצטייר בתבליט חריף עולם המסורת על גשמיותו-הכפולות והבקר עים הגבעים בו, אחרים טוענים שהם מהחיים השלמה ליצירתו המוקדמת וישנם גם כאלה המתעלמים כליל מן הספר המטריד הזה. עם זאת ברור שהוא נועד להביע משהו, שמסקלו רב ביותר למטרות האמנותיות של עגנון. הפאראדוקס הטבוע בכל צעד שאדם מנסה לעשות, מתגלם כבר בשם הספר, הבלתי-הולם, באורח מוחלט, את תוכנו. מפני שעניינו של הספר הזה הוא להדגיש דווקא את אי-האפשרות לבצע אפילו את המעשה הקל ביותר, מבלי שיתהוה סבך של מבוכה ובלבול שאין להתירו, אלא ע"י deus exmachina או על-ידי היקיצה כמתוך חלום-בלהות.

לאמיתו של דבר, כמה מן הסיפורים הללו נראים לי כפשוטו כסיפורי חלומות, האולים ביותר של חיי שבהם, טבוע גם באירועים המשוורים ביותר של חיי היומיום. המספר מבקש לשלוח מכתב בדואר או לפגוש ידיד, אך מתברר כי משימות אלה הן בלתי אפשריות, ואין אפשרות לקבוע מה הדבר שעומד למכשול ברצונו, אפשר שאלה הם המכשולים הרגילים ביותר בחיי יומיום, אך באותה מידה יתכן שיש בהם מן הפיוטי, מממדים סוריאליסטיים, על כל פנים מתברר לגמרי, שגם בצעד הקטן ביותר שאנו צועדים בממשותף, אין כל בטחון, לא כל שכן בתחום הטרגנצנדנטי.

כל הדברים הללו נאמרים על-ידי סופר שיש לו שליטה מלאה במסורת, שחסרונה או העדר כל גישה אליה צויין. לעתים קרובות, כתכונה שקבעה את עולמו של קפקא, עובדה זאת בודאי שצריכה היא לעורר בנו מחשבה, אולם עגנון לא היה הראשון שהכיר או חפש שאפשר ליסול דרך קצויה של המסורת, או שמה עלי לומר, שאפשר לחדוד דרכה, הוא יכול ללמד וגם למד הרבה על מצב העניינים הזה מן התורות של ר' נחמן מברצלב ומסיפורי המעשה המפורסמים שלו היונקים את השראתם ממקד אחד. אילו לא נכתב, מעשה ד' הקבצנים" על-ידי ר' נחמן מברצלב עשוי היה להיכתב ביד" עגנון, ואז היתה לו הילה קפקאית.

הרומנים

אחרי שובו לירושלים הוציא עגנון מתחת ידו מספר רב כמה רומנים באורך מלא, הגדול שבהם ראוי אולי יותר להיקרא - לרונקה של החיים היהודיים במאת השנים שבין 1830 ו-1930, שלושתם כתובים במובן מסויים. טרילוגיה, שכן עם כל השוני שבין החלקים הרי הם כרוכים ואחוזים יחדיו על ידי אהדות הדדית נמיקה ההיסטורית, כוונתי לשלושת הרומנים שלו - "הכנסת בלה" (1931), "אורח נטה ללון" (1940) ו"תמוז שלשום" (1946).

"הכנסת בלה" מתאר את הרפתקאותיו של ר' יודל חסיד, הנודד דרך כל גליציה המזרחית, כדי לקבץ נדוניה לבנותיו. ר' יודל, גיבור הספר, הוא

(החלק הראשון של המאמר ניתן כגיליון "משא" כשבוע שעבר)

האנתולוגיסט

בהקשר זה ראוי לעמוד על כשרונותיו המיוחדים של עגנון כאנתולוגיסט. פעילות זאת היתה הרבה יותר מעיסוק צדדי גרי-אד, במסגרת עבודתו היוצרת כסופר, אומנם עגנון לא היה מעולם מלומד, אם נבין מונח זה כמתייחס לאדם המקדיש את עצמו לניתוח היסטורי וביקורתי, וללימודן של תופעות במסגרת מושגים מסוימת. אף על פי כן, היתה בו תמיד נטיה למחקר, שעלתה בקנה אחד עם אהבתו לעבודת המסורת. היה לו חוש נפלא לכל המשמעותי המזור, בתחום הנרחב של הספרות העברית ואף כשרון לסיומת-עוד בשנות שהותו בגרמניה, ערך בגרמניה שתי אנתולוגיות: "ספר יהודי פולין" ו"מעוז צור - ספר החנוכה". בירושלים הקדיש זמן רב ועבודה רבה לשלוש אנתולוגיות, שבהן השקיע הרבה מעצמו. אנתולוגיות אלה מציגות מציגה מושלמת של כשרונו כלמדן וכמבין עם שאפותיו כסופר וכאמן-היצירה, הן מהוות גם, לפי דרכן, דוגמאות בולטות של כתיבה יוצרת, הראשונה מביניהן היא - "ימים נוראים". עגנון היה ער מאוד לערכה של אנתולוגיה זאת וכמו כן ברור היה לו שיעתיקו וינגבו ממנה כהנה וכהנה, ובאמת לא נתבדה, בחוש ההומור הסרקסטי קמעא שלו, כלל עגנון ב"ימים נוראים" כמה קטעים מצוינים בשל עמל עמל לספר הדמיוני "קול דוד", אשר מזכר בתמימות גמורה בביוגרפיה. כתב יד שבי רשות המחבר.

האנתולוגיה השניה מורכבת מסיפורים, מעשיות ונדיחות - על ספרים ועל מחברים. זהו קובץ המשקף את עניינו הרב של עגנון בתולדות הספר היהודי, זהו ספר נפלא, אשר טעמים נעלמים, הוצא לאור עד פתח במהדורה פרטית בלבד. האנתולוגיה האחרונה היא אוסף מאמרים על עשרת הדברות - אתם ראיכם.

ספרים אלה, שלהכנתם הקדיש עגנון שנים מחייו, משמעותם בעיניו ודאי גדולה הרבה היתה. בספרים אלה עשה עצמו לכלי, שדרכו נשמע קולה הצרוף של המסורת, בצימצום-המלים המעודן המאפיין אותה. לעתים נמוז אף קולו שלו לבין קולותיהם של המקור, רוה, מבלי להבחין בינו לבינם.

לפני יותר מארבעים שנה תיכנן עגנון גם אוצר ספורי-חסידים, שהסכים לערוך בשתוף-פעולה עם מר' טון בובר, הוא החל בעבודה זאת בהומבורג, אך הקטעים הראשונים של כתב-היד נפלו קרבן לדלקה והוא ויתר על התוכנית.

ראוי לציון כי הסופר העברי הגדול היחיד, שעמו הגיע עגנון לכלל הבנה אישית, היה חיים נתמן ביאליק, שהיה שותף לעגנון בניתוחו לחבר אנתולוגיות. לאמיתו של דבר, לא חיש עגנון את עצמו מעולם כה נוח בחברתם של סופרים, כפי שהרגיש במחצולם של מלומדים המופיעים באירח די מפתיע, לדימויות מרכזיות בכמה מסיפורי ההווה המזורים ביותר שלו. משלח-היד של הסופר או האמן כשלעצמו, לא משך במיוחד את דמיונו בעוד שהריכוז המוחלט וחסר התוחלת של המלומד בנושא עיונו, הילך עליו קסם אפל, כזה העולה מן הסיפור "עידו ועינם", שהוא סיפור אודות גדולתו ומפלתו של המדע.

האמן ואיש המסורת

מבקרים רבים עמדו בצדק על המתח הקיים אצל עגנון בין האמן לבין איש-המסורת. מתח זה שייך למהותו. בקודת-היציאה שלו היתה מן המסורת, בעיקר בכך שימשה חומר בידוי, מכאן עשה את דרכו בשני מישורים: מצד אחד, בכך שהלך והעמיק את הדירות לתוך מסורת זאת, לתוך סביבותיה וגדלותה. מצד שני, בהשפא את כפילות-פניה של המסורת, השאירה בלתי-מוגדרת מאחרי גוז וחזר והתחיל מן המצב המערער והאבוד של היהודי המודרני, שנטל עליו לעשות שלום בנפשו, או להישבר במסה הזאת, מבלי שיוחגתי אורה של מסורת, שטרם איבדה בעיניו את משמעותה. בתחום היהודי מהווה יצירת עגנון אליפסה החגה סביב שני קטבים - העולם של בוצ'אץ ויהדות פולין בכלל ועולם החיים החדשים שצמחו במרכז הישן, בארץ-ישראל. תמונתם של שני עולמות אלה מצטיירת ביצירת עגנון בשני המישורים הנזכרים - שניות שהנה אופיינית מאוד לעגנון ואשר הטעתה רבים מקוראיו.

עולם הערכים היהודיים המוצקים ועולם המבוכה הגמורה - לעתים נראה כאילו מרחק של שנים או שלושה דורות מפריד ביניהם, אולם רושם ראשון זה מטעה, עם כל פשטותו למראית עין, קיימים מתחים גדולים אפילו בתוכו של עולם המסורת, וגם במאבקים המתחוללים בהתפוררותו של המחבר נכרתו השניות של התמונה והתפוררות. ואם כי נראה כאילו מושלות בכפה המהומה והמבוכה, קיים בכל זאת איזון רופף בין שני הכוחות. פינה נדחת כבוצ'אץ יכולה היתה להכיל עולם מלא של רגשות, תשוקות ושאיפות אנושיות, עולם של עושר אין קץ ושל חיונות-תנועה תהומיים. באותה מידה עצמה, יכולת היו להצטייר, במאבק על חיים חדשים בארץ הישנה, גם כל איזון-ספור כפילויות-פניה של הציונות. אילו מימש עגנון את תכניתו וסיפק לנו את ההמשך המובטח של "תמוז שלשום".

סיפור וכרוניקה

עגנון התחיל בכתיבת סיפורים קצרים ובצורה הוואת הגיע כמעט מיד לשלמות עוצרת נשימה, עבני יותר מעשרים שנה של פוריות אינטנסיבית, לפני שפרסם את ספרו הגדול הראשון - לרונקה של החיים היהודיים בגליציה החסידית, לפני כמאה וחמישים שנה. יצירה זאת נמצאת, מבחינות רבות, על קו-הגבול שבין הגובלה והרומן והיא עצמה סתוה מסגרת למספר רב של סיפורים אחרים, קטנים יותר.

רבים מהסיפורים הראשונים האלה, שהקנו לעגנון הכרה נרחבת וישו לראשונה כיצירות קלאסיות בסוגן, הם אגדות מן העבר היהודי. עוד שלמותם הוא בכך שהם מביעים תוכן עשיר עד בלי די בתוך מסגרת צרה ביותר. ראשונות במעלה מן הסוג הזה הן יצירות המופת המכונסות בכרך "אלו ואלו". עצבות אי-יפק נסוכה ברבים מן הסיפורים הללו ועם זאת מנשכת בהם גם רוח-התנחומים.

עם רחמי-החיים המשמשים בערובייה הנו קו יהודי עמוק ביצירות עגנון. דוגמה לענין זה מהווה, למשל, הסיפור הנורא באיפוקו, מעשה עזריאל משה שומר הספרים. זהו סיפורו של עזריאל משה הסבל, עם-הארץ שנתלהב לבו על הספרים וחזר על שמותיהם בלחש... ורשם את שמותיהם וקרא אותם פעמים הרבה עד שהיו שגורים בשיו" שמות כל הספרים ש-היה בוכה עליהם שלא זכה לידע ולתרתם. עזריאל משה זה נעשה שומר הספרים ומת על קידוש-השם בהגיגו בגופו על הספרים מפני קלגסים שבאו לעירו.

כמה מן האגדות האלה ינקו את השראתן ממאמרים תלמודיים רבי-רושם. דוגמה לענין זה הוא הסיפור "הטעגלייציג". זהו סיפורו של עזרה-חומק, זקן ערירי ואביון, שצרף פרוטה לפרוטה שלשלת לארץ ה-, קודש, ואת פרוטתו הלאה ינקו את השראתו לתוך קופה תחת איקונין על פרשת דרכים" והיה סבור שאין מקום בטוח ממקום זה... מקץ שנים הלך ונטל אבן לשיבור את הקופה ולהוציא את מעותיו. מצאוהו עומד אצל הקופה והאבן בידו, תפשוהו וחבשוהו בבית האסורים עד שבא לבקרו בתאו, אותו האיש" (ישו) והרכיבו על גבו כדי להביאו לירושלים. אותו היללה נמצא חוקן מת בירושלים על-ידי אנשי ה-"כולל" שלו, עגנון, שהותקף על-ידי שוטרים על שיר-ההלל הזה לישו, טען לאהרמכנן שסיפור זה אינו אלא אליגוריה מרה על בשלונה של הציונות המדינית, שנשענה על ברכי ההצהרות הריקות של האנגלים, כאשר מנסים להגיע לארץ-הקודש על סבך הבטחות כאלה, מאבדים את החיים. אני אינני מאמין בפרוש העלמה הזה.

במרוצת השנים הוציא עגנון מתחת ידו מספר רב של סיפורים כאלה, קצרים או בינוניים באורכם. בהם כאלה הבנויים על פארע בודד ולעומתם אחרים ה-דחסיים דרמה שלמה לתוך סיפור מעשה מרובו. הזכרתי כמה דוגמאות מן הסוג הראשון. מבין הסיפורים הדרמטיים קשה לומר איהוה הראוי לשבח מכולם. לפי דעתי, שלושה סיפורים כאלה של עגנון הם מן המעלה הגבוהה ביותר שבנמצא. אלה הם: "אגדת הסופר", "הרופא ונרשתי" ו"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו".

עגנון - אחרון הקלאסיקאים העבריים?

(סוף מעמוד 10)

התגלמות מושלמת של החסידות במלוא פריחתה. הוא בקי בספרים הקדושים ובסיפורי הצדיקים ומאמריהם ואלה מהווים בשבילו את פניה האמיתיים של הממשות. כל הקרה אותו במסעיו אינו בא אלא לאשר את אמונתו באמיתותם (כיון שעגנון שייך לאותם אמנים המתייחסים ברצינות לכל פרט ופרט באומנותם. לא יצעד ר' יודל צעד מבלי שימצא לו מקור מדויק בספרים הקדושים. וכן לגבי כל מנהג וכל אמנת-הבל. הצדיקים המצוטטים כאן הם בשר ודם וספריהם קיימים). שלוות-הנפש של ר' יודל אינה מתערערת על אף כל המאורעות המשונים ביותר הקורים אותו ואת רכבו, שהוא סנשו פנסו של דון קישוט זה, מפני שכל מה שקורה נופל במסגרת הקדושה. כפי שנאמר בכתובים. ברכתו ופקודתו של הרבי הקדוש מאפסה (ששלח אותו לדרך) משקלה רב בעיניו מכל תהפוכות-החיים ותלאותיהם.

ציינתי קודם לכן שסיפורי עגנון וביחוד המוקדמים שבהם חורים ברוח עצבות גדולה. ב"הכנסת-כלה" עולה ההומור המעודן של עגנון למקום הראשון. לעולם אין הוא מותח ביקורת ולו הקלה ביותר על התנהגות גיבורו, הגוררת אותו לתוך שרשרת אין סופית של מצבים אבסורדיים. הוא מספר את הסיפור בלי להניד עפעף ונותן לדיאלוג ולסיטואציה לדבר בעדס. הסיפורים הראשונים של "ספר המעשים" נתחברו בערך בזמן אחד עם "הכנסת כלר", והם מהווים, כביכול. שני צדדים של אותה מטבע. אולם, אילו היה ר' יודל הדמות המרכזית ב"משפט" של קפקא, דבר שניתן בהחלט להעלות על הדעת. היה מצפה בשלושה לדין נוסף במשפטו. שהרי על הדין הנוסף במשפט הקפקאי נסבו כמה וכמה מיצירותיו של עגנון. מידה הגונה של האבסורדיות ללא כחל ושרק של "ספר המעשים" מצויה גם ב"הכנסת כלה". אלא שכאן גואל אותה ההומור. ובסופו של דבר גם הנס, שקפקא בעצמו היה האחרון שיופתע על ידו. כך אפוא מצטיירת יריעה עשירה בשלל פרטים מדויקים וצבעוניים. של החיים היהודיים לפני שנפרצו על ידי התקופה המודרנית. חיים אלה לא נועדו להאריך ימים. שמונים שנה לאחר מכן נשתנה מקום-העלילה מן הקצה אל הקצה. יצחק קומר, גיבור "תמול שלשום" הוא נכדו של ר' יודל. החסידות והמסורת היהודית בכלל מתגלגלות במדרון. הדחף הנעלה נתרקן ואידיאל חדש - לידה חדשה של העם היהודי בארצו הישנה, מעורר את התלהבותם של בני הנעורים. זוהי התחלה מהפכנית. אם כי היא מתימרת להיות בעת ובעונה אחת עם זה גם המשכו של העבר, בגלגול צורה. אין איש יודע מהו או מה בעצם צריך להיות, מעמדה של המסורת הדתית בכל זה. שהרי גם המסורת הדתית הגיעה בביור עד משבר. במקום שבו היא עדיין קיימת - והיא אמנם מתקיימת במידה לא מעטה - היא מסתגרת בין החומות וכמעט שאין בה כדי למשוך את העומד מבחוץ. החסידות היתה הממשות החברתית הגדולה האחרונה, שבה הגיעה היהדות לבטוי בצורה חיה. מכוח הדחף הפנימי של אידיאה גדולה. בתחילת המאה העשרים, היתה הציונות הדחף האידיאולוגי החדש, שנולד מתוך משבר החיים היהודיים בגולה ואשר קרא לגלגול חדש. מבלי להביאו, בינתים. צירי הלידה של החברה היהודית החדשה היו עתידים להיות אכזריים ומסוכנים.

זוהי האוירה הקורמת עור וגידים ביצירת-המופת של עגנון. יצחק קומר, גיבור הספר, מגיע בצעירותו, כעגנון בעצמו, לארץ-ישראל. שבה הכל מתחלף משתנה בורמה מתמדת. אין הוא יכול למצוא את מקומו שם. למרות שהוא מוכן לעסוק בכל עבודה שתוטל עליו. הוא נע בין שתי חברות - הישנה, שבירושלים העתיקה והחדשה, - שבתל-אביב וב" מושבות. הצד החיובי שבחיים החדשים - על הבחינות המפוקפקות שבו - נמצא. פחות או יותר. רק ברקע ואף זאת בקווים כלליים בלבד.

למעשה תכנן עגנון לעשות את חיי החלוצים במרשבות ובקיבוצים המתפתחים, למרכזו של רומן נוסף, כמובטח בסוף הספר "תמול שלשום". אולם יצירה כזאת לא הופיעה וכך נותרו בידינו בעיקר תלאותיה של נשמה אבודה, המתוארות, בפירוט רב ביותר, בתערובת של מלנכוליה והומור.

חושיו של עגנון שרים לריקנות המלנכולית הנפרדת גם בתוך הפעלתנות הטרודה של החיים החדשים בארץ-ישראל. הגיבור שלו מחפש כל הזמן איזו התגשמות, שאינו יכול להגדיר את טיבה. הוא מגיע לירושלים ואחירתה הקסומה מושכת את לבו. הרי פתקאותיו שם - שהן הרפתקאות של אדם חסר מנוח, המחפש גאולה לנפשו בסביבה הקופאת על שמריה - מהוות את גרעין הספר. הוא מתאמץ לקשור יחס אמיתי לעולם המסורתי, שנראה כאילו הוא טומן לו בחובו את ההבטחה להגיע אל המנוחה. אך הכל לשוא. משהו אינו כשורה מלכתחילה; משהו המבוטא בבהירות סימבולית בהתרחשויות הסוריות אליסטיות, הקורות בינו לבין כלב-חוצות. הכל מתחיל בבדיחה מקרית ומסתיים כטרגדיה. קומר אינו חש כלל במה שעולל לכלב, כשכתב על גבו. במכחול הצבע שבידו, ומתוך בדיחות הדעת, את המלים "כלב משוגע". המחבר מראה באמנות רבה, כיצד הפכה הכתובת. שהכלב אינו יודע על קיומה, לכלי ההרס של חיי הגבור וחיי הכלב גם יחד. הקירותיו של הכלב מהוות את ההשלמה ואת המשקל-שכנגד לחיותו וחפושיו של יצחק קומר - שסופן רע ומר.

בניינם של חיים חדשים היכרו על ידי הציונות, אולם חלילה לנו מלומר כי חיים אלה מוצגים כאילו באו על הגשמתם, במקום כלשהוא ביצירת עגנון. ניתנים הדברים להאמר, כי ביצירת עגנון הציונות היא אמנם משימה אצילית ביסודה. אך נידונה לכשלון ואילו כל היתר בחיים היהודיים. הוא עוד גרוע מזה, דהיינו - שקר וכזב. אשר לחיים הישנים. עם כל תפארת-העבר, אין בימינו כל דרך חזרה אליהם. הסיפורים הרומנים של עגנון, במדה שהם מתרחשים בהווה. נעים בין שני הקטבים האלה של אי-היכולת. הגעגועים אינם פתרון. לא די במודעות של גדולת-העבר שלנו. כדי לשמש מפתח לפתרון בעיותינו. אי שם נמצא אולי המפתח. אולם אין הוא ניתן לשימוש וטרם נמצא מי שיוכל להתקינו בצורה המתאימה.

אין מקום שבו מתוארת התעיה הזאת, שביין עבר לעתיד ביתר דייקנות מאשר בסך האחרון של הטריילוגיה העגנונית - "אורח נטה ללון" (תרגומה המצויין של יצירה זאת לגרמנית מלא תפקיד מכריע בהחלטה להעניק לעגנון פרס נובל). לעומת, תמול שלשום, שמקומו בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. הרי ספר זה מספר את קורותיו של ביקור שערך המספר בעיר מולדתו. אחרי שנעדר ממנה עשרים שנה. בין היצירות המלנכוליות הרבות של עגנון. זוהי המלנכולית מכולן. הספר הופיע בשנת 1939. שנתיים לפני שהקהילה המתוארת בו הושמדה על ידי הגרמנים. אולם מהי המתוארת בו הוא שקיעתה של עיר יהודית לפני שטבעה בדם. המספר בא כאורח מארץ ישראל. כאשר יצא לפניו בעקבות הבשורה הציונית ועזב את עיר מולדתו, היתה מעשה זה בעצמו, באותה שעה, סימן לחיים יהודיים. במובנם החיובי ביותר. משום שלמאבק ולפולמוס של אותם ימים, היתה כתובת ומשמעות. אולם עתה, בשבוש - שם שאינו אלא בוצ'אק' במסווה שקוף - הפכו החיים מרוקנים. בטלים ועלובים. העיר שוקעת מתוך השלמה ורגשי טינה ואפילו הבטחות הציונות נעשו מפוקפקות.

השנה היא שנת 1930 והמחבר עצמו סבל במאד רעות 1929 בירושלים. תכליתו של ביקור זה איננה מתבררת, וביסודו של דבר זהו ביקורו של אורח נטה ללון. למרות שהוא שוהה בעיר כמעט שנה שלמה. נראים הדברים שתמונת-עירו אף פעם לא עזבה אותו, ובשעת הפסקה בחייו בארץ-ישראל החדשה, רצה לחזור ולראות את העיר, אשר בה נטועים כה רבים משורשיו. אולם שוב אין הוא מוצא את אשר למענו בא. תחת זאת הוא נפגש באימת השקיעה והניוון. שצדה האפל לא נגרע מהיותה עורת לרצח, המצפה לה בסופה. המספר מגיע למקום. מלא זכרונות חיים של עירו, כפי שהיתה בנעוריו.

הצרימה הקשה של הישן לעומת החדש. של החיים במלואותם לעומת הניוון הגמור - נמצאת במרכזו של ספור המעשה. על כל צעד ושעל נדחק זכר ימים עברו לתוך ניסיון ההווה של האורח. פנים אל פנים עם הממשות העגומה של עירו, הוא מבקש לקיים איזו רציפות עם העבר שנמוג ואיננו אם. כפי שאמרתי, נכשלו מאמציו של קומר בירושלים, הרי ביתר שאת ובהכרחיות חזקה יותר. נידון ניסיונו של המספר בעיר-מולדתו לכשלון. הוא פותח כאן בחיים שכל כולם אשליה - דבר המתגלה באופן אירוני במהלך הספור.

הסיפור מתחילתו ועד סופו חודר באירוניה. במרכזו געגועיו - בית המדרש הישן, שהמפתח אליו נמסר לו במשיכת-כתפים של לזול, על ידי הגבאים העומדים להגר מן העיר אל העולם הגדול. האנשים היחידים שהצליח לשדלם לבוא ולמלא את הבית. הם אלה העניים מכדי להסיק את בתייהם במשך החורף הארוך והבאים להתחמם בבית-המדרש הישן. שהמחבר משלם את דמי הסקתו. מפתח בית המדרש הישן הולך לאיבוד ואת המפתח השני שעשה. הוא משאיר אצל הקומוניסט, שעלה לארץ-ישראל עשר שנים קודם לכן כציוני נלהב, אולם אחרי סבל ואכזריות חזר לעירו. באיש זה מוצא צד החובה של הציונות את דברו. כלומר. לפי עגנון - שלטון המליצות הריקות והדיבור גבוהה גבוהה, שאין להם תולדה במעשים ושעליהם המסיר עגנון קיתונות של שופכים רבבים מכתביו על יהודי זמננו. ובכן. המספר משאיר את המפתח החדש לבית-המדרש הישן בידי הציוני לשעבר שהפך קומוניסט. אין הפלא רב כל כך. כאשר בחזרתו לירושלים נמצא המפתח הישן שאבד. במפתיע, או שמא לא כל כך במפתיע. בתוך ילקוטו. בניגוד ל"תמול שלשום" מרמז הרומן שלפנינו לכך שאמנם ישנו מפתח, אם כי אין הוא מתאים בשום מקום בארץ החדשה. אולם ישנו כאן רמז מסותר, גם אם חרישי הוא ביותר. לתיקון ותשובה משיחיים כמאמר חז"ל: "עתידים בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוצה לארץ שיקבעו בארץ ישראל".

כפי שצינתי, נכשלו ביסודם מאמציו של המספר להקים קשר אמתי וחיוני, עם בני עירו, ביחוד עם אלה שהכיר בנעוריו, או עם קרוביהם. הסיבה לכך יכולה להיות, שכבר לא קיימת ממשות אמיתית בשבוש והחיים שם לבשו צביון של חיירפאים. במידת מה. אולם מצוי כאן גם גורם אחר: המפתיע ביותר הוא המספר גמר אומר לבנות את הריסות העבר. הוא בא כאורח מתחום החיים החדשים אולם אין הוא מביא בכנפיו שום בשורה שתיתן משקל לפער לתו. לא רק האנשים שהוא נתקל בהם הנם נוקשים ואטיים. הוא עצמו נדבק באוירה הזאת. אם כי הוא קושר ירידות לשעה עם קבוצת-חלוצים המתכוננים לעלייתם לארץ-ישראל. נשאר ביקורו אצלם בגדר אפיזודה רומנטית. האלם והעדרי-התגובה של רוב האנשים האחרים שהוא נפגש בהם, מושך אותו יותר. לבו יוצא אליהם. כך נפרשת בפנינו תמונת חייה של יהדות-פולין בעירה קטנה, על סף השואה, תמונה המצוירת בחיבה רבה ובכנות שלמה. אי שם בספור אומר המספר: "בקפנותי רואה הייתי כל מה שביקשתי לראות. גדלתי קצת נתמעטה ראייתי ולא ראיתי אלא את שהראו לי. עכשיו איני רואה לא את שאני מבקש לראות ולא את שמרין לי". מה, אפוא, הוא רואה? זהו ענינו של הספר.

מגמות עיקריות בכתבים מאוחרים

אלה הם כמה מן העניינים העיקריים ביצירתו של עגנון. לפני שעוצמתה המלאה של המהלומה של השמדת יהדות אירופה הגיעה לתודעתו. רוב רובם של כתביו המאוחרים לא כוננו עדיין והם מפוזרים בכל מיני ירחונים ועיתונים יומיים. יתר על כן, כמות ניכרת מכתביו לא נתפרסמה עדיין כגראה. ברצוני לעמוד על שתי מגמות העולות בהבלטה מתוך הכתבים המאוחרים הללו.

בראש וראשונה נמצא כאן הדחף השולט להדגיש את קיום המצוות בחיים היהודיים. קודם לכן התייחס עגנון לדבר זה, במדה רבה, כאל ענק המובן מאליו. אולם עתה ניכרת השתדלות, חולנית כמעט. לשמר כל אחד ואחד מפרטי המצוות בספור המעשה שלו. השתדלות אשר לעתים רחוקות בלבד יש לה נגיעה להתפתחותו של סיפור המעשה המסוים. עם כל השלמות הלשונית עוצרת-הנשימה של הפרטים הללו, נראה שיש בהם יותר ענין לחוקרי הווי וסגנון עברי, מאשר לקוראי הספרות. ישנו כאן ניסיון קדחתני לשמר לדורות הבאים את צורות-החיים שנודנו לכלייה. זהו חיזיון עצוב.

ענינה של המגמה השניה הוא בהתרחבותו המזרה של המבט-אחורנית של עגנון. אין הוא מסתפק עוד בסיפורם של ארבעת או חמשת הדורות האחרונים, אלא הוא חוזר מהלך גדול אחורנית. כך, למשל, מעמיד הוא פני עורך זכרונות-המשפחה של אבות אבותיו ובדרך זאת הוא מגיע לתיאור מאורעות חשובים בתולדות ישראל. בארבע מאות השנים האחר-רונות. או שהוא נוטל על עצמו לספר, כביכול, את תולדות נשמתו, דרך כל גלגוליה. למן בריאת-העולם. הוא היה נוכח בכל מקום ובכל שלב של תקופת-התנ"ך והתקופה שלאחריה. מתוך הזדהות חזקה עם העם היהודי הוא נותן לנו עדות של עד ראייה. על האירועים שריתקו ביותר את מבטו, המשתרע על פני אלפי שנים. אוטוביוגרפיה מטאהיסטורית זאת כלולה בספר "הרום וכסא" שקטעים ארוכים ממנו פורסמו במשך השנים האחרונות. בעוד שלגבי כל כתביו הקודמים ניתן לומר כי מעולם לא היתה בהם הזדהות גמורה של המחבר עם המספר. הרי מתח זה, שנבע מהעדר ההזדהות הגמור, נעלם עכשיו. גם היסוד הסיפורי של כתיבתו איבד אחד ממימדיו - בהופכו לכרוניקה המספרית במישרין את קורות ה"אני" של המחבר. יותר משהוא מגולל לפנינו סיפור, ישנה כאן הצגה בלתי דיאלקטית של מאורעות. זה בצד זה. כל אחד בפרק נפרד ותחת כותרת לעצמו. נראית לי יצירה זאת מזוהה ביותר, אולם לא הייתי רוצה לאמוד את ערכה הספרותי, לפני שתצא לאור בשלמותה. עם זאת, דבר אחד ברור הוא. ההתייחסות הדיאלקטית של המחבר אל נסיונותיו-ואל המסורת שלו, שהיתה שלטת כל עלו ביצירותיו-הקודמות. איננה עוד, והכל שכן, אילו היה עלי לומר במלה אחת, מהו לדעתי, גרעין גאוניותו של עגנון, הייתי אומר: שווי הדיאלקטיקה של הפשיט.

מאמר זה תורגם לעברית ע"י מרים ברנשטיין
Commentary December 1967
Nene Zürcher Zetnug 15.10.67.

תקון טעות: בחלק הראשון של מאמר זה נפסלה טעות בתרגום, במקום: שנות התבגרותו בלה עגנון בישיבה המקומית צריך להיות: שנות התבגרותו בלא עגנון בבית-המדרש שבעירו.